

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 3, 2017

Sayfa: 2038-2057

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[06-08-2017] – [11-09-2017]

Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar¹

Cafer ACAR

Yrd. Doç. Dr. AYBÜ İslami İlimler Fakültesi

Asst.Prof.Dr. A.Y.B. University Faculty of Islamic Sciences

Orcid ID: orcid.org/0000-0003-1818-5958

cacar@ybu.edu.tr, caferacar58@gmail.com

Öz

Dört Halife Döneminde yapılan fetihlerin incelendiği bu çalışmada; arka planda kalan unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki ortamda en azından bazı Müslümanların savaşlara dair paradigmaları kaynaklara yansıdığı kadarıyla araştırılmıştır. Bu dönem fetihleri, Hz. Peygamber'in ardından oluşan yeni toplumsal yapının bir kısmının durumunu görmek bakımından ilgi çekicidir.

Hz. Peygamber sonrası Müslümanların, geniş fetih hareketlerine girişmesinde, bireyler açısından ve otorite açısından farklı maslahatların gözetildiğini söylemek mümkündür. Bu maslahatlar kimi zaman da kesişebilmiştir. Bu dönem fetih hareketlerinde, dinî, sosyal ve siyasî unsurlar, ekonomik kaygılar ile karışık bir şekilde rol oynamıştır. Müslümanlar bu fetihlerle geniş coğrafyalara yayılarak hem dinî hem de sosyal ve siyasî bakımdan gücün merkezi haline gelmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Halifeler, Fetih, Ekonomi, Savaş, Cihad

Some Considerations About the Background of the Conquests of the Four Caliphs

Abstract

In this study, the elements in the background of Four caliphate conquests are explored. In the aftermath of the Prophet's death, at least some Muslim paradigms of war have been researched in according of the sources. This conquest, it is interesting to see the situation of a part of the new social structure which is formed after the Prophet.

It is possible to say that after the Prophet, different attitudes towards the conquest movements of Muslims were observed in terms of individuals and authority. These affairs, sometimes intersected. In this conquest movements, religious, social and political elements played a mixed role with economic concerns. With these conquests, Muslims spread to a wide geography and became a center of power from both religious and social and political considerations.

Keywords: Caliph, Conquest, Economy, War, Jihad

¹ Bu makale, Yüksek Lisans Tezinden, gözden geçirilerek yeniden yazılmıştır. Bkz. Cafer Acar, "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı" (Yüksek Lisans Tezi, Ank. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000).

Giriş

Savaşlar açısından Hz. Peygamber'in hayatı ne kadar dikkat çekici ise, Hz. Peygamber'in etki alanında yaşamış insanların hayatındaki savaşlar ve fetihler de o kadar önemlidir. Bu önem, Hz. Peygamber'in anlaşılması, Sahabenin Hz. Peygamber'i anlaması ve insani faktörler üçgeninde anlamlandırılması gereken bir çerçeveye sahiptir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arap Yarımadasının sınırlarını aşan Müslümanların savaş sebeplerine dair temel sorular her daim olmuştur. Özellikle ilk dört halife, *Raşid Halifeler* deyiminden de anlaşıldığı üzere örnek alınabilecek bir dönem olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, fetihlere dair temel sorular açısından incelenmeye değer bir dönemdir. Bu makalede, Dört Halife Dönemi fetihlerinin özellikle bireyler açısından etken faktörlerine dair bir araştırma yapılmıştır. Dört ana cephede gerçekleşen bu dönem fetihleri, geçmişten günümüze dünya tarihinin ve medeniyetinin ana havzası diyebileceğimiz Irak, Suriye, Mısır ve ilave olarak İfrîkiyye coğrafyasını kapsamaktaydı. Tüm bu coğrafyanın hâkimiyeti ise, o dönem dünyasının süper gücü olarak tanımlanabilecek Bizans ve Sasanî imparatorluklarına aitti.

Müslümanları bu coğrafyaya sevk eden; dinî, sosyo-politik ve ekonomik sebeplerden bahsedilebilir. Ancak bu üç sebebin her birinin birbirinden bağımsız olduğunu söylemek de mümkün değildir. Özellikle bireylerin dünyasında bunun böyle olduğu kesindir.

Dört Halife Döneminde Fethedilen Bölgeler

Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında ortaya çıkan iç kargaşaların durulmasını müteakip Hz. Ebû Bekir, Arabistan Yarımadasının kuzeyine doğru seferlere başlamıştır. Bir buçuk yıl içinde gerçekleşen bu seferlerin hedefinde; Suriye, Irak ve Filistin havalisi vardır. İlk defa yarımada dışındaki topraklarda başarılı sonuçlar elde edilmeye başlanmıştır. Irak gibi verimli bir coğrafyada Müslümanların hâkimiyetleri tesis edilmeye başlanmıştır. Basra körfezinde önemli şehirler ele geçirilmiştir. Filistin'e bağlı Kayseriyye ve Gazze gibi şehirler Müslümanlara bağlanmıştır. Ecnadeyn Savaşı bir dönüm noktası olmuş Suriye Filistin hattı tamamıyla Müslümanlara açılmıştır.²

² Ya'kûbî, Ahmed b.Ebi Yakup b.Cafer b. Vehb b. Vazih el-Katibî el-Abbasî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, (2.bs. Beyrut: Daru sadır, 1995), II,133; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat* (240), thk. Ekrem Ziya Umerî, (2. bs. Riyad: Daru't-tayyibe, 1985), 117,119; Taberî, Ebû Ca'fer (307), *Tarihu'l-Ümem Ve'l-Muluk*, (1.bs. Beyrut: Daru'l-fikr, 1987), IV,205; İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzettin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed Eş-Şeyban el-Cezerî (630) *El-Kamil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, (1.bs. İstanbul: Bahar Yayınları,

Hız. Ebû Bekir'in vefatından sonra hilafet makamına gelen Hız. Ömer dönemi, on yıl sürmüş ve özellikle Sasanîlerin bölgede bir güç olarak varlığına son vermiş ve Müslümanları yeni bir güç haline getirmiştir. Bu süreçte önemi bilinen Nihavend Savaşı ile elde edilen başarı, Fetihler fethi olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemin cepheleri Irak ve İran, Suriye, kısmen Cezire ve Mısır'dır. Tabiri caizse dünyanın gözde coğrafyaları Müslümanların kontrolüne geçmiştir.³

Hız. Osman döneminde ise fetihlerin yönü İfrîkiyye yönüne yoğunlaşmıştır. Ayrıca Kıbrıs fethedilmiş, farklı olarak Horasan civarında da bazı ilerlemeler kaydedilmiş olup Taberistan seferi yapılmıştır. İlk deniz seferi olan ve Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki üstünlüğüne son veren Zatu's-Savari Savaşı da burada zikredilmelidir.⁴

Dört Halife Dönemi Fetihlerindeki Temel Faktörler

İlk Müslümanların savaş algısı, mevcut coğrafya ve siyasal atmosferden bağımsız olmadığı gibi geçmişten de soyutlanmış değildi. Bu algının iki ayağı vardır. Birincisi bireylerin dünyasında savaş algısının oluşturduğu saikler ikincisi ise siyasî otoritenin savaş algısındaki saiklerdir.

İnsanoğlu fıtraten çatışma potansiyeli ile yaratılmıştır.⁵ Hız. Âdem'in dünyaya gelişi ile ilgili sürecin hikaye edildiği Araf Suresi 64. Ayet bu potansiyele dair bir referansa işaret edebilir. Yine Hız. Âdem'in çocukları arasındaki mücadele bir fikir verebilir.⁶ Dolayısıyla Dört Halife Dönemi insanın savaş algısını bireysel anlamda oluşturan etkenlerden fıtrî yatkınlık, ilk etapta zikredilmelidir.

İnsanda var olan bu potansiyel, zaafı ve beklentileri çerçevesinde yönlendirilmekte ve dış dünyaya karşı hevesini tahrik etmektedir. İbnü'l-Esîr'de yer alan bir rivayet, bu anlamda dikkat çekicidir. Farıslılar, Müslümanların Sevad bölgesini ele geçirdiklerini görünce, o zaman reisleri olan Rüstem ve Firûzân'a şöyle seslenmişlerdi; "Sizin aranızdaki ayrılıklar, sonunda Farısluları güçsüz düşürdü ve düşmanları onların her şeylerine göz dikmeye

1989), II, 369; Fayda, Mustafa, "Hız. Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), X, 104; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ecnadeyn" *DİA*, İstanbul 1994, X, 385.

³ İbnü'l-Esîr, IV, 21; Şaban Öz, *İslam Tarihi*, (2.bs. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2013), s. 75; Adnan Demircan, *Raşid Halifeler*, (1.bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), s. 48, 54, 60, 61; Krş. Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbasi-Bizans Mücadelesi*, (1. Bs. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2015), s. 38-46.

⁴ Adem Apak, "Hız. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: IX, sayı: 9, s. 437-446; Murat Öztürk, "Zâtüssavârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 44, 152-3.

⁵ L.M., "Savaş", *Meydan Larousse*, İstanbul 1963, XII, 41; John Keeagan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Fusun Doruker, (1.bs. İstanbul: Sabah Kitapları, 1995), s. 9, 97.

⁶ KK, 5/27-31.

başladı. Artık bu görüşlerinize devam etmenize ve Fars halkını helake götürmenize müsaade etmeyeceğiz.⁷ Buna göre zayıflık ve iç kargaşalar bir tahrik sebebi olmaktadır.

Dört Halife dönemi insanının savaş algısında bir başka etken de, mensubu bulunduğu coğrafyanın tarihen taşıdığı gelenek ve göreneklerin ürettiği savaş kültürüdür. Bu kültür, cahiliye geleneklerinden beslenmektedir. Asabiyet, kabilecilik, kan davaları gibi özellikleri vardır. İnsanda ihtirası, kin ve nefreti büyüten karakterlere sahiptir.⁸

Bu dönemde savaş algısının bileşenlerinden biri de dış dünyadaki savaş kültürüdür. Bizans ve Sasanîlerin yayılmacı tutumları ve hâkimiyet sahalarındaki ülkelerin kaynaklarından yararlanmak için emperyal siyasetleri, doğal olarak hedef ülkelerin de mukabil tutumlarını doğurmaktadır.⁹ Bu genel durum tespitinden sonra, Dört Halife Dönemi fetihlerindeki temel motiflere dair mülâhazalara geçebiliriz.

a. Din Fakörü

İslâm Tarihinde önemli bir yere sahip olan Müslüman fetihlerinin sebep ve saiklerinin mahiyetine dair farklı görüşler vardır. Konuyla ilgilenen tarihçiler daha çok kendi kültür ve inançlarının onaylayabileceği yargıları kabullenmişler ve kendi kabullerini destekleyecek verileri dikkate almışlardır. Netice olarak bir kısım tarihçiler özellikle de oryantalistler bu dönem fetihlerinin daha çok maddî temellerine işaret etmişler, hususiyetle de verimli ve sulak topraklara inmek arzusundan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bu araştırmacılara göre fetihler; Arap kabile üyelerinin yani Müslümanların hırs ve aç gözlülüğü, yağmacılık ve çapulculuk isteklerine bağlı olarak meydana gelmiştir.¹⁰

Bir diğer kanaate göre; temel sebep dindir. Bu görüşü ise daha çok Müslüman araştırmacılar dile getirmektedir. Din faktörünü temele alan görüşe göre Müslüman fetihleri, dinî saik ile başlamıştır.¹¹

Savaşların dinî karakterli olduğunu savunabilmek için evvela dinin kaynağı durumunda bulunan Kur'an'a bakmak ve Kur'an'da konuya ilişkin ayetlerin

⁷ İbnü'l-Esîr, II, 409.

⁸ M. Ali, Kapar, M. Ali, "Eyyamu'l-Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), XII, 14.

⁹ Acar, s. 51.

¹⁰ William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, (1.bs. London, 1898), s. 45.

¹¹ Ahmet Turan Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, Sayı: 6, s. 172; Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, (1.bs. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), s. 301,302; Ahmet Ağırakça, *H. Ebû Bekir Devri, İslâm Tarihi*, (1. bs. İstanbul: Buruc Yay. 1998), s. 207; Mehmet Akbaş, "Sûriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, cilt: 10, sayı: 2, s. 110; Mehmet Azimli, "Hulefâ-İ Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat Ve Mûsikîsi Dergisi*, 2005, Cilt: Iı, Sayı: 6, s. 177-194.

tarihî temellerini kavrayabilmek icap etmektedir.¹² Ancak bu konu makalemizin sınırlarını taşmaktadır.

Genel olarak Kur'an'da Savaşı meşru kılan sebepler şunlardır:

- Müslümanlara yönelik saldırı ve tecavüzlere mani olmak maksadıyla savunma Savaşı.¹³
- Anlaşmalara riayetsizlikle ortaya çıkan güvensizlik ve bunalım ortamında söz konusu olabilecek tehlikelere karşı savaş.¹⁴
- Herhangi bir yerde insanlara yönelik zulmün ortadan kaldırılması için savaş.¹⁵
- Düşmanca tavırlarla İslâm toplum nizamına zarar verip fitneye sebep olanları cezalandırmak için savaş.¹⁶

Kur'an'dan edindiğimiz bu savaş anlayışını ortaya koyduktan sonra yaygın ve bize göre yanlış bir anlayışa burada temas etmek istiyoruz. Yukarıda sıraladığımız üç maddenin dışında bazı İslâm hukukçuları ve tarihçileri "Allah yolunda savaş" adıyla tamamen dinî-kutsal bir savaştan bahsetmektedirler.¹⁷ Hâlbuki Kur'an'da bu tabir, savaflara bir ad ve sebep atfı olarak değil Müslüman savaşlarının taşıması gereken bir sıfatı ifade için zikredilmiştir. Bu tezimizi destekleyecek en önemli delil, Bakara 190'dır: *Sizinle savaşanlarla Allah yolunda Savaşın. Fakat haksız yere saldırmayın. Görüldüğü üzere Savaşın sebebi, saldırdır. Böylesine meşru bir sebeple yapılan Savaşın "Allah yolunda savaş" olması gerektiği yine Kur'an'da ifade edilmiştir. Kur'an penceresinden bakıldığında oluşan çerçeveye göre, savaş meşru temellere dayandığı sürece "Allah yolundadır" ve dinî niteliği böyle kazanmaktadır.*

Anlatılanlar muvacehesinde Dört Halife Dönemi Fetihlerini ele alırken müşahede edeceğimiz üzere Müslümanlar; sosyal, siyasî ya da askerî nedenlerle yapılan savaşları yahut kendi kanaatlerine göre meşru gördükleri savaşları "Allah yolunda" olarak tanımlamışlardır. Bu çerçevede kaynaklarda yer alan rivayetlerde Müslüman savaşçıların kullandıkları örnek kabilinden bazı dinî argümanları ifade etmeye çalışacağız.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet makamına geçen Hz. Ebû Bekir'in ilk icraatı, Hz. Peygamber'in hazırlattığı fakat gönderme imkânı

¹² Krş. Ahmet Yaman, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, (1.bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), s.18.

¹³ K.K 22/39; 2/190, 194; 42/41.

¹⁴ K.K. 9/12-13.

¹⁵ K.K, 4/75.

¹⁶ K.K, 66/9.

¹⁷ Yaman, s. 89.

**Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülahazalar (Some Considerations
About the Background of the Conquests of the Four Caliphs)**

bulamadığı Üsâme ordusunun gönderilmesi idi.¹⁸ Kırk gün süren bu sefer için kararı ilk alan Hz. Peygamber'in gayesi, Mûte Savaşıyla başlayan Bizans mücadelesinde şehid olanların intikamını almaktı.¹⁹ Fakat Hz. Ebû Bekir açısından Usâme'nin gönderilişi, Hz. Peygamber'e ittibaendi.²⁰ Hz. Peygamber'in vefatıyla güneyden başlayan isyanlar, devletin başını ağrıtırken ikinci dereceden²¹ tehlike arz eden bir yere ordu gönderilmesi, Müslümanlar tarafından makul karşılanmamıştır. İslâm Tarihçileri bu sefere bazı politik saikler atfetmişler ve bu seferin temelinde dört bir yana Müslümanların güçlü ve ayakta oldukları mesajını vermek olduğunu belirtmişlerdir.²² Böyle bir imaya kaynaklarda rastlamıyoruz. Hz. Ebû Bekir böyle bir hareketin uygun olmayacağını düşünenlere karşı sert çıkmış ve "Yalnız başıma dahi kalsam Hz. Peygamber'in emrini yerine getireceğim."²³ demiştir. Böylelikle Hz. Peygamber'in emrini yerini getirmek adına yapıldığını dikkate alarak bir yönüyle dinî bir saikten bahsedebiliriz. Bununla birlikte siyasî bazı olguları düşünmek yanlıtıcı olmaz. Zira yukarıdaki beyanı serdeden Hz. Ebû Bekir, her zaman aynı tavrı ortaya koymamıştır. Cerir b. Abdullah el-Becelî, Halid b. Said b. el-As ile birlikte kendi kavmini emri altında toplamak (belki bu yolla seriyyelere çıkmak) konusunda konuşmak üzere Hz. Ebû Bekir'in yanına gitmek için izin istemiş ve izin verilince de huzuruna çıkmış; bu konudan bahsederek Rasullullah'ın kendisine söz verdiğini söyleyip şahitler göstermiştir. Hz. Ebû Bekir ise böylesine bir talebe kızmış ve "Sen bizim durumumuzu görüyorsun sonra da kalkıp hiçbir fayda sağlamayacak bir şeyi teklif ediyorsun" demiştir.²⁴ Demek ki Hz. Ebû Bekir Üsâme ordusunun gönderilmesiyle bazı faydaların hasıl olabileceğini ümit etmiştir, diyebiliriz. Hz. Ebû Bekir Üsâme'yi gönderirken onun Allah yolunda yürüdüğünü ifade ederek²⁵ Allah yolunda yürüyen gaziye attığı her adım için yedi yüz sevap yazıldığını dile getirmiştir.²⁶

Hz. Ebû Bekir, Suriye seferi için Medine halkına seslenirken; *küfrü yeryüzünden izale etmek için Allah şanınızı cihad ile yüceltmıştır. Bugün yeryüzünde zulüm ile hükmeden Bizanslı Rumları itaat altına almak üzere hazırlanmanızı istiyorum*²⁷ diyerek dinî motifler kullanmıştır. Daha sonra Amr b. el-As'a "Ben şimdi seni hem dünyaya da hem ahirette hayırlı olacak bir şeyle

¹⁸ Halife b. Hayyat, s. 100,104; Ya'kûbî, II, 127; Suyutî, Celalettin Abdurrahman B. Ebû Bekir (911), *Tarihu'l-Hulefa*, (1.bs. İstanbul: Eser Neşriyat, ty), s. 74.

¹⁹ Fayda, *Halid b. Velid*, s. 244.

²⁰ Abdurrahman Demirci, "Hz. Ebu Bekir'in Fetih Anlayışı", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2014, Cilt: I, Sayı: 1, s.10.

²¹ Ağırakça, *Hz. Ebû Bekir*, s. 77.

²² Çelebi, Ahmet, *Örnek Halifeler Dönemi*, çev. H. Fehmi Ulus, (1.bs. İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997), s. 23.

²³ Taberî, IV, 44.

²⁴ İbnu'l-Esîr, II, 362.

²⁵ Taberî, VII, 46.

²⁶ İbnu'l-Esîr, II, 309.

²⁷ İbn Asakir, Ebûl-Kasım Ali b. Hasen, *Tarihu Medinet-İ Dimeşk*, Thk. S. Münecid, (1.bs. Dimeşk: yy. ty), II, 65-66; Ağırakça, *Hz. Ebû Bekir*, s. 302.

görevlendirmek istiyorum” demiştir.²⁸ Böylece Şam bölgesinin fethiyle yalnızca uhrevî bazı va'd ve mükâfatların söz konusu olmadığı, bu işin bir de dünyevî boyutunun varlığı halife tarafından vurgulanmıştır.

Hız. Ömer zamanında, Sevad bölgesinin fethi sürecinde Sasanî hükümdarı Yezdicerd'e giden grup, ile Yezdicerd arasında geçen konuşmaların kaynaklara yansıyan şekliinden anlaşıldığı kadarıyla, fetih sebeplerine dair bulgulara rastlayabiliyoruz. Uzun bir metin halinde aktarılan bu diyaloglarda Müslüman heyet, bu mücadelenin maddî boyutunu teşkil edebilecek yiyecek içecek gibi sıkıntıların giderilmesinde büyük bir rolü üstlenen Sevad bölgesinin ele geçirilme kararında böyle bir gayenin olmadığını belirtip geliş nedenlerini *dinî tebliğ* olarak izah etmişlerdir.²⁹

Yine Kadisiyye'de İran ordusunun başkomutanı Rüstem'in huzuruna çıkan Muğire b. Şube'ye Rüstem *“Ben sizin açlıktan ve sıkıntılarınızdan dolayı bunu yaptığımızı biliyorum size ne istiyorsanız verelim”* demesi üzerine Muğire ayağa kalkıp *“Allah bize nebîsini gönderdi, biz ona tabi olmakla ve icabet etmekle mutluyuz. O bize dinimize muhalif olanlarla cihad etmeyi emretti ta ki sizler cizye verene kadar...”* demiştir.³⁰ Bu olayda da dikkat edilmesi gereken; yaşanan diyalogun savaş için karar alındıktan sonra vukua gelmesidir. Bu aşamadan sonra düşman için ortaya konan seçenekler de bellidir. Ya savaş, ya cizye, ya da Müslüman olmak. Eğer onların yalnızca dini tercih etmemeleri savaş sebebi olsaydı, cizye teklifine gerek kalmazdı. Kaldı ki Kadisiye Savaşının öncesinde yaşanan bu olayın esas çerçevesini oluşturan savaşın sebeplerine ilişkin olarak kaynaklarımızda dinî saiklerden ziyade savaşı zorunlu kılan başka unsurlardan, tehlikelerden bahsedilmektedir.³¹

Savaşlarda dinî rolünü tespit etmeye çalıştığımız bu başlık altında son bir örnek vermek istiyoruz. Yermük Vakasında Müslümanlar Bizans'ın savaş alanına çıktıklarını görünce savaş öncesi Halid b. Velid şunları söylemiştir: *“Bugün Allah'ın günlerinden bir gündür. Bu günde aşırı gitmek olmaz. Cihadınızı Allah için ihlasla yapınız. Amellerinizi Allah rızası için yapınız. Bugün geleceğinizi tayin eden bir gündür...”*³² Yermük Savaşı Bizans'ın ordu hazırlığı ve savaş taaruzu üzerine gerçekleşmiştir. İşte dünyevi boyutları olan bir savaş

²⁸ Taberî, IV, 207; İbnü'l-Esîr, II, 370.

²⁹ İbnü'l-Esîr, II-418-9; İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî (597) *el-Muntazam fî Tevarihî'l-muluk ve'l-ümem*, thk. Süheyl Zekkar, (2.bs. Beyrut: Daru'l-fikr, 1995), III, 43.

³⁰ Belâzurî, Ebi'l-Abbas Ahmed b.Yahya b. Cabir, *Futuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, (2. bs. Ankara T.C. Kültür Bakaanlığı Yayınları, 1987), s. 367; İbn Abdilhakem, Ebi'l-Kasım Abdurrahman b. Abdilhakem b. A'yün el-Kureşî, *Fütuhu Mısır ve Ahbaruha*, thk. Muhammed Huceyî, (2.bs. Beyrut Daru'l-fikr, 1996), II,175; İbn Hibban, Ebû Hatim Muhammed b.Hibban İbn Ahmed et-Temini el-Busti. (354), *es-Siratü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefa*, thk: Seyyid Aziz Bek, (1.bs. Beyrut: Müsssesetü Kutubi's-Sikafiyye, 1991), s. 468.

³¹ İbnü'l-Esîr, II, 409.

³² İbnü'l-Esîr, II, 376.

manevî yönü itibariyle “*cihad*” olarak vasıflandırılmıştır. Aynı zamanda komutan Halid b. Velid, bu savaşta Müslümanların geleceğini görmektedir.

Müslüman fetihlerinde din, mutlak olarak bir savaş emri vermediğinden teokratik anlamda temel bir saik olarak görülmemelidir. Bununla birlikte Müslümanlar kendi mantıkları içinde ve dünyevî şartlarda zorunlu ve kaçınılmaz olan savaşları sahiplenmiş ve bu muvacehede ortaya çıkacak olan silahlı mücadeleyi “*Allah yolunda savaş*” şeklinde niteleyerek “*cihad*” adını vermiştir. Bu yönüyle bir sonraki bölümde kullanılan argümanlar ya da kaynakların arz ettiği görünüm itibariyle sosyal ve siyasal yönleriyle ifade edeceğimiz savaşlar, teoride dinî olarak vasıflandırılabilir.

b. İctimaî ve Siyasî Faktörler

Cahiliye toplumunda insanların genelde saldırgan, savaşçı bir hayat sürdüğünü biliyoruz. Geniş anlamda bir devlet organizasyonu olmadığı için savaşlar, genelde kabileler arasında gerçekleşiyordu. Bununla birlikte onların Acemlerle bazı savaşlar yaptıkları tarihî kaynaklarda zikredilmektedir. Bunlardan en önemlisi Zû-Kar Savaşı’dır.³³ Sasanîlerle yapılan bu savaşın İslâm sonrası mücadelelerle bağlantısını kuran bazı günümüz tarihçileri³⁴ mezkûr savaşta etkin olan Bekr b. Vâil kabilesinin reisi Müsenna’nın, Müslüman olduktan sonra Hz. Ebû Bekir’den izin alarak Ubulle şehri ile Hire arasındaki, Fırat’ın aşağı taraflarına yani Sasanî topraklarına akınlara devam etmesine dikkat çekmektedirler.³⁵ Müsenna’nın bu mücadelesinin İslâm öncesi olanlarla ilişkisi kurulmaktadır. Bunun yanı sıra ilginç bir durum; İslâm döneminde yapılan bazı savaşlara Müslüman olmayan Arap unsurların da katılmasıdır. Herhalde bu insanların savaşa iştirakinde etkili olan ortak noktanın kültür ve aidiyyet birliği hatta asabiyet olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim Buveyb Vakasında, Zapsuyu köprüsünde ordu bozguna uğrayınca Hz. Ömer Müsenna’ya haber yollamış ve yardıma gitmesini emretmiştir. Müsenna da Hıristiyan olan Nemr kabilesinden Enes b. Hilale “*Sen dinimizden olmamakla birlikte Arapsın*” diyerek yardım istemiştir. Bunun üzerine Enes b. Hilal büyük bir kalabalıkla gelmiş ve “*Bizler kendi kaomimizden olanların yanında savaşacağız*” demiştir. Yine aynı olayda irtidat edenlere de emir çıkartılmış ve onların da Müsenna’nın yanına katılmaları emredilmiştir.³⁶ Benzer bir olay Celula Vakası’nda meydana gelmiştir. Sa’d’ın emriyle Haşim, Medain’den on iki bin askerle yola çıkmış, Muhacirlerin, Ensarin ileri gelenleriyle irtidat eden-etmeyen Arapların belli başlı kişileri de bu ordunun askerleri arasına katılmıştır.³⁷

³³ Taberî, IV,290.

³⁴ Ağırakça, s. 44.

³⁵ Fayda, Halid b. Velid, s. 317.

³⁶ İbnü’l-Esîr, II, 404-5; Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, (2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993) s. 339.

³⁷ İbnü’l-Esîr, II, 476.

Müslüman olmayan bu insanların Müslümanlarla birlikte savaşa katılmalarını, ancak sosyal ve siyasî değerler açısından izah edebiliriz. Dinî kaygısı olmayan insanlar bir noktadan sonra beraber hareket edebiliyorlardı. Dolayısıyla dinin dışında başka ortak paylaşımların olduğunu düşünmek pekâlâ mümkündür. Mamafih savaşa katılan her grubun kendine göre farklı gerekçelerinin varlığından ve onları bu noktaya sürükleyen farklı saiklerin mevcudiyetinden bahsedebiliriz.

Dört halife dönemi fetihlerini algılamaya çalışırken dönemin savaş kültürünün önemini vurgulamıştık. Hz. Ebû Bekir'in belki bu durumu işaretle dile getirdiği *"Allah'ın izniyle hiçbir kimse cihadı terk etmeyecektir. Çünkü cihadı terk eden topluluklar zelil olmuştur..."*³⁸ sözünün bilinç altında var olan mezkur gerçeğin ifadesi olduğu söylenebilir. Ya da Hz. Ömer'in *Müslümanların tarımla uğraşmasını yasaklayarak herkesin asker olmasını*³⁹ bu hususun gerçekliğine vâkıf olması nedeniyle istemiş olabileceğini düşünebiliriz. Her halükârda bu tedbirler; o dönemin şartlarında zorunlu olduğu için alınmıştır.

Yine başka bir örnekte; Hz. Ömer, Nihavend Savaşı için strateji belirlerken Ashabla istişare ederek nasıl hareket edilmesi gerektiği hususunu tartışıyordu. Hz. Ali'nin durum tespiti çok önemlidir. Hz. Ali, topyekûn bir savaş önerisini uygun bulmaz ve şöyle der: *"Ey müminlerin emiri Şamlıları kendi diyarlarından çekecek olursan Bizanslılar onların üzerine saldırır ve çocuk çocuğunu perişan ederler. Yemenlileri çekecek olursan Habeşliler saldırırlar onların çocuk çocuğunu helak ederler. Ayrıca sen buradan ayrılacak olursan bütün Arap kabileleri yarımadanın dört bir yanından buraya saldırırlar. Bundan dolayı askerlerini kendi yerinde bırak..."*⁴⁰ Görüldüğü üzere her grup, her devlet rakip toplulukların pozisyonunu gözetmekte ve her an savaş için teyakkuz halinde bulunmaktadır. Müslümanlar işte böyle bir ortam içerisinde bulunuyorlar ve savaş mantığı ve kültürü de bunun tesirinde geliyordu.

Genel çerçevesi çizilen bu ortam içerisinde Müslümanlar da savaşmışlardır. Güçlerinin yettiği, imkânlarının elverdiği her bölgeye ulaşmaya çalışmışlardır.⁴¹ Bu savaşların bazıları merkezi hükümetten habersiz de olabilmektedir. Örneğin Ala el-Hadramî, Bahreyn taraflarına savaş açarken orduyu bölümlere ayırmış ve Huleyd b. Munzirî de bir bölüğün başına getirmişti. Sonra da Hz. Ömer'in izni olmaksızın Fars ülkesine gitmiş ve İstahr kıyılarına çıkmıştır ve orada bir dizi savaşa katılmış askerlerine oradaki gemi ve toprakların, galip gelirlere kendilerine ait olacağı yönünde

³⁸ İbn Sa'd, Muhammed b. Sad b. Müni Ez-Zühri (230), *et-Tabakatü'l-Kübra*, (2. bs. Beyrut: Darü't-türasi'l-Arabî, ty), III, 183; İbnü'l-Esîr, II, 332; Ağrakça, 47.

³⁹ Çağatay, s. 357.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, III, 13.

⁴¹ Krş. Kelpetin, Mahmut "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *Ekev Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, 2010, Cilt: XIV, Sayı: 43, s. 285.

telkinlerde bulunmuştur. Fakat zor durumda kalmış, durumu öğrenen halife Ömer kızmış ve kendisine yardım göndermiştir.⁴²

Dört halife dönemi fetihlerindeki tarihî-kültürel temel ve kaynaklara işaret ettikten sonra bu savaşların kararlaştırılmasına ve gerekçelendirilmelerine ilişkin bahse geçebiliriz. Öncelikle ifade etmek gerekir ki bu savaşlara çıkılması istişareler neticesinde kararlaştırılmıştır. Üsâme ordusunu Hz. Peygambere itaat adına ısrarla yola çıkaran Hz. Ebû Bekir, Irak'a sefer için Müsenna b. Harise'nin isteğiyle onay vermiştir, daha da önemlisi bu onaydan önce Müsenna, Sevad bölgesinde birtakım baskınları zaten kendi ihtiyarıyla yapıyordu. Hz. Ebû Bekir bunları öğrenince durum hakkında bilgi almış yine Müsenna'nın talebiyle onu kendi kabilesinin başına getirerek izin vermiştir.⁴³ Kuzey Afrika fethi için Abdullah b. Sa'd, Hz. Osman'dan izin istemiştir. Hz. Osman tereddütlerini giderdikten sonra izin vermiştir.⁴⁴ Hz. Ebû Bekir böyle bir izni verirken *Kendileriyle savaşan olmadığı müddetçe savaşılmamasını* emretmiştir.⁴⁵ Ancak halifenin iradesi dışında inisiyatif alan komutanlar da vardı ki Halid b. Velid bunlardandır.⁴⁶

Fetih hareketlerinin, muhtemel zararları izale etmek maksadıyla temellendirildiğini de yine kaynaklarımızda görüyoruz. Örneğin Enbar şehri bir yiyecek deposu idi. Burası Araplara sınır olan Sasanîlerin bir şehri olup Hire bölgesinde Bizans ordularına karşı bir ordugâh şehriydi. Yine Dûmetu'l-Cendel önemli bir ticaret ve panayır merkeziydi. Hz. Peygamber döneminde bölgeyi elinde tutanlar kervanlara zarar verdiği için Hz. Peygamber bu bölgeye sefer düzenleme ihtiyacı duymuştu. Yine Aynu't Temr bölgenin hurma ihtiyacını karşılamakta olup Sasanîlerin silah ambarı durumundaydı. Bu bölgeler İslâm Devletinin sınırında bir tehdit olarak duruyordu. Keza Dımaşk, Şam bölgesinin sığınağı konumunda kalesi ve yönetim merkeziydi.⁴⁷ Mamafih Dımaşk'ın bu özelliği Ecnadeyn Savaşında daha iyi anlaşılıyordu. Ürdün üzerinden Fihl'e giden Müslümanlara Hz. Ömer öncelikle stratejik konumu olan Dımaşk'tan işe başlamalarını emretmiştir.

Mısır'a gelince; burası Rumların üssü konumundaydı. Burada büyük bir ordu her zaman harekete hazır bir şekilde beklemekteydi. Tarım potansiyeli açısından verimli topraklara sahip olan Mısır, Nil sayesinde doğunun incisi olarak bilinmekteydi. Müslümanlar burasını da stratejik konumundan dolayı bölgenin selameti için fethetmek gereğini düşünmüş olmalıydılar.⁴⁸

⁴² İbnü'l-Esîr, II, 492-3.

⁴³ Belâzûrî, 344.

⁴⁴ Belâzûrî, 324; İbn Abdilhakem, 297.

⁴⁵ Taberî, IV, 206; İbnü'l-Esîr, II, 349.

⁴⁶ Belâzûrî, 349.

⁴⁷ Taberî, IV, 254; İbnul-Esîr II, 392.

⁴⁸ Çelebi, s. 40-4.

Horasan'ın fethi müyesser olunca durum Hz. Ömer'e iletilmiş bunun üzerine Halife Ömer bir anlamda savaşın sebebine zımnen atıfta bulunarak şöyle demiştir: *"Haberiniz olsun ki Mecusî Devleti kökünden yıkılmış ve mahv olmuş. Artık onlar kendi ülkelerinde Müslümanlara zarar verebilecek bir şekilde tek bir karış toprağa bile sahip olamayacaklardır. Haberiniz olsun ki Allah onların mülklerini, arazilerini, şehirlerini sizin emrinize vermiştir..."*⁴⁹ Nihavend Savaşında Numan b. Mukarrin askerine hitaben düşmanını tanıtmak üzere *"Bunlar sizin için büyük bir tehlikedir"* diyerek bir anlamda savaşın gerisinde var olan sebebi dile getirmiştir.⁵⁰ Yani potansiyel tehdit ya da önceki tecrübelerle tehdit unsuru olduğu tespit edilen bölgelere seferler yapıyordu. Dönemin dünya savaş geleneği de sürekli saldırı üzerine kurulduğu için esasen Müslümanların çevresinde Müslümanlarla anlaşması olmayan her gurup, her devlet bir tehdit unsuru mesabesindeydi. Hz. Ebû Bekir Yemame Savaşına karar verirken *"Ben Yemame halkından korkuyorum"*⁵¹ diyerek savaşın oturduğu mantığı izah etmiş olmalıdır. Yine o dönemde savaşa çıkılmaması ya da bu yönde hazırlıklı olunmaması durumunda var olmanın, yaşamanın mümkün olmadığını ifade eden örneklerden biri Abdullah b. Mesud'un beyanıdır. O, *Şayet Ebû Bekir olmasaydı biz helak olurduk. O bizi savaşa ve her bir Arap bölgesine gitmek üzere birleştirdi.*⁵² demiştir. Böylelikle o dönem şartlarında savaşın gerekliliği ve zorunluluğu anlatılmıştır.

Önemli ve dikkat çeken tarihî sabitelerden biri de Müslümanların savaşı belirli bir aşamaya kadar devam ettirmek istemeleridir. Yani emniyetin hissedildiği ya da yapılan savaştan beklenen netice elde edildiği zaman savaşlar sonuçlandırılmak istenmiştir. Bunun en bariz örneğini Hz. Ömer döneminde görüyoruz: Celûla Vakasında elde edilen zaferden sonra kaçan Farşlıları takip etmek için izin isteyen Ka'ka'ya Hz. Ömer izin vermemiş ve şunları söylemiştir: *"Ben Sevad ile dağlık bölge arasında büyük bir seddin olmasını arzu ederdim. Böylelikle ne onlar bize gelsin, ne de biz onların bölgesine gidebilelim. Bizlere ziraat için Sevad bölgesi yeter. Ben Müslümanların esenliğini ganimetlere üstün tuttum."*⁵³ Benzer bir rivayette de yine Hz. Ömer, Ahvaz ve çevresinin alınmasından sonra; *"Bizimle Farşlılar arasında ateşten bir set olmasını isterdim. Böylece onların bize, bizim de onlara gelmemesini arzu ederdim"*⁵⁴ demiştir. Böylece savaşlara karar verilmesinde ve başlanmasında maksadın yalnızca salt din merkezli olmadığı birinci ağızlardan öğrenilmiş olmaktadır. Yine Hz. Ömer'in *"ben Müslümanların esenliğini ganimetlere üstün"*

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, III, 43; krş. Töre Sivrioğlu, Ulaş, "İlk İslâm Fetihleri Ve Sâsânî Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies =Türkoloji Araştırmaları*, 2015, Cilt: X, Sayı: 9, s. 401.

⁵⁰ Halife b. Hayyat, 148.

⁵¹ İbn Abdî Rabih, Ahmet b. Muhammed el-Endelusi; *el-İkdu'l-Ferid*, (2.bs. Beyrut: Daru'l-fikr, 1983), I, 116.

⁵² İbnü'l-Esîr, II, 314.

⁵³ İbnü'l-Esîr, II, 477.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, II, 492.

tuttum" ifadesi savaşların ve fetihlerin bu derece yoğunlaşmasının gerisindeki mantığın ganimet olduğu düşüncesini bir yönüyle izah eder mahiyettedir.

c. Ekonomik Faktörler

Müslüman fetihlerinin değerlendirilmesi noktasında spekülasyona açık ve sonuca varılması zor konulardan biri de fetihlerdeki ekonomik unsurlardır. Müslüman bilginler savaşların bu yönünü fazlaca önemsememişlerdir. Buna karşılık müsteşrikler de savaşlardaki manevi boyutu hemen hemen ihmal etmişlerdir.

İslâm'dan önceki dönemde, savaşlar sonrası galip olanlar mağlub olanların mallarına el koymakta ve onları kendilerine bağımlı hale getirmekteydiler. Bu duruma itiraz edilmemiş ve savaşın ganimet vb. sonuçları meşru görülmüştür. Hz. Peygamber de bunu uygulamalarında göstermiştir.

Hz. Peygamberden sonra genişleyerek devam eden savaşlar, birer fetih hareketi halini almış, başarılar elde edilmiştir. Beraberinde yüksek düzeyde elde edilen gelirlerle, savaşların Müslümanları zenginleştirdiği iyice fark edilmiştir. Başlangıçta belki tam olarak önemsenmeyen bu durum, hem fethedilecek bölgenin tercihinde hem de savaşlara katılan askerlerin tavırlarında etkili olmuştur. İlk İslâm fetihlerinde ganimet ve ekonomi bir realitedir.⁵⁵ Bununla birlikte fetihleri anlamada iktisadî olgular kâfi derecede bir yoruma imkân tanımaz.⁵⁶ Bu dönemdeki ekonomik hususlar üç aşamada değerlendirilebilir. İlki Medine'de kurulu nizamın lideri konumundaki insanların veya onların temsilcisi olan komutanların bir yere sefer için karar verirken kullandıkları ekonomik argümanlardır. Akabinde karar verilen hedefin gerçekleştirilmesi amacıyla yönelik bir teşvik vesilesi olarak bazı maddî unsurların kullanılmasıdır. Son olarak ise elde edilen başarıdan sonra nimetler paylaşılırken bireysel plandaki ekonomik kaygılardır.

Şüphesiz fetihler, Müslümanların hayatına bir kolaylık getirmiştir. İlginçtir Kadisiye öncesi, Komutan Rüstem'in huzurunda konuşan Muğire b. Şu'be, niçin geldiklerini soran Rüstem'e: *"Biz öteden beri şekavet ve dalalette iken Cenab-ı Hak bütün âlemlere rahmet olarak bir peygamber irsal etti. Allah Resulü vasıtasıyla da bizi doğru yola ilettiler. Onun vesilesiyle rızığımızı ihsan etti. Bu rızıklardan biri de bu taraflarda biten bir hububat cinsi idi. Bu hububatı hem kendimiz yedik hem de ehlü iyalimize yedirdik. Çoluk çocuğumuz bunun yetiştiği memleketleri mesken ve vatan edinmemiz için çok ısrar ettiler. Bu ısrar üzere bu*

⁵⁵ Seyyide İsmail Kaşif, *İslâm Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metodları*, çev. M.Şeker, R.Savaş, R.Şimşek. (1.bs. İzmir: İl-Vak Yayınları, 1997), s. 14

⁵⁶ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, (I, 3.bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010) s. 11; Watt.W. Montagomory, *İslâm Avrupa'da*, çev. Hulusi Yavuz. (1.bs. İstanbul, MÜİF Yayınları, 1989), s. 99; Arnold, T.W, *İntişari İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzer, (2.bs., Ankara: Akçağ Yayınları. 1982) s. 61; Macid Haddurî, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, (1.bs. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1999), s. 72.

tarafa geldik."⁵⁷ diyerek kendi açısından Sevad topraklarına geliş nedenlerini izah etmiştir.

Hiz. Ebû Bekir'den ısrarla fetihlere çıkmak için izin isteyip onay alınca da süratle Hire'ye hareket eden Müsenna b. el-Harise, Hire'den sonra Sevad'ı aşip Ulleys'te konaklamıştır. Bu sırada Musenna'ya biri Enbarlı diğeri Hireli iki kişi gelir; Enbarlı olan Sûk-ı Hanafis'i diğeri de Bağdaz'ı hedef gösterir. Bunlardan hangisinin öncelikli olduğunu sorması üzerine "ikisi arasında birkaç günlük yol vardır" derler. Hangisinin işi önce bitirilmelidir? diye sorduğunda ise ikisi de Sûk-u Hanafis der. Çünkü orada Medain, Kisra, Sevad, Rabin ve Kuzalılar'ın tacirleri toplanır... Bunun üzerine Müsenna pazarın toplandığı bir günde oraya hücum etmiş ve birçok ganimet elde etmiştir.⁵⁸ Aynı olayın farklı bir varyantında ise; Hire'li biri Müsennaya gelip "Sana bir yer göstereyim mi? Öyle bir yer ki Kisra Ülkesinin ve Sevad'ın tacirlerinin yılda bir kez mallarıyla toplandıkları bir yer. Orası tıpkı beytülmal gibidir. O gün orası onların pazarıdır. Şayet onlara hissettirmeden saldırırsan çok mal elde edersin ve Müslümanlar için zenginlik olur." Bunun üzerine Müsenna denileni yapmış ve yüklü miktarda mal ele geçirmiştir.⁵⁹

Amr b. el-As Mısır'ın fethine onay almak için Hiz. Ömer'i iknaya çalışırken şöyle demiştir: "Ey müminlerin emiri, şayet Mısır'ı fethedersek Müslümanlar için kuvvet olur. Çünkü orası malı çok, savaşma kudreti az olan bir yerdir." Buna rağmen Hiz. Ömer bu girişimi uzun bir müddet uygun görmemiştir.⁶⁰ Daha sonra Amr, kendi ihtiyarıyla buranın fethini gerçekleştirmiştir.⁶¹

Hiz. Osman İfrikıyye fethine daha önce Hiz. Ömer'in uygun bulmamasından dolayı onay vermek istememiştir. Çünkü Hiz. Ömer İfrikıyye için "Orası iktisatlı bir valiyi bile taşıyamaz" diyerek⁶² fethedilecek bölgelerde aranan şartlara, ekonomik potansiyel açısından yeterli olma gereğine işaret etmiştir.

Hiz. Osman Abdullah b. Amir b. Kureyz'i Irak'a vali tayin eder ve ona bir mektup yazıp Hint hudutlarına orayı bilen birinin gönderilmesini ve kendisine oradan haber getirmesini emreder. Bunun üzerine Hâkim b. Cebele el-Abdî oraya gönderilmiştir. Hâkim, o bölgeden dönünce Hiz. Osman'ın yanına gitmiş, durumu soran Hiz. Osman'a şunları söylemiştir: "Oranın suyu az, meyvesi adî, hırsız yamandır. Oraya giden ordunun sayısı az olursa askerler mahvolur. Çok olursa aç kalırlar." Bunun üzerine Hiz. Osman oraya kimseyi göndermemiştir. Demek ki fetihlerde ve fetihlere ilişkin

⁵⁷ Ebû Yusuf, Yakup b. İbrahim (182), *Kitabü'l-Harac*, çev. Muhammed Atallah, sdlş. İsmail Karakaya, (1.bs., Ankara: Akçağ Yayınları, 1982), s. 20-21.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, II, 407.

⁵⁹ Taberî, IV-296.

⁶⁰ İbn Abdihakem, s. 131.

⁶¹ Ya'kûbî, II, 147-8.

⁶² İbn Hibban, s. 504.

faaliyetlerde hem devlet hem de askerler açısından beklentiler söz konusu olmaktadır. Rodos'un fethine izin almak için Muaviye Hz. Osman'a ısrar etmiş bunun üzerine etrafıyla istişarelerde bulunan Hz. Osman'a "izin ver, belki Allah onlara oradan ganimet verir." denilmiştir. Bu da savaşlardan beklenen sonuçları ortaya koyması bakımından önemli bir örnektir.⁶³

Bu dönemde kimi komutanların ekonomik ihtiyaçları gidermek amacıyla bazı özel seferler yaptıkları görülmektedir. H.14 yılında Kadisiye Savaşına yakın bir zamanda Sa'd, Meysan üzerine sığır ve koyun toplamak için özel akınlar düzenlemiş ve kendilerine bir süre yetecek kadar yiyecek vb. toplayıp dönmüşlerdir.⁶⁴ Temimli Sevad b. Malik, Nicaf ve Firad üzerine akınlar yaparak at, eşek gibi binekleri sürüp getiriyor, Sa'd da bunları askere paylaşıyordu.⁶⁵ Kaynaklarımızın İslâm Tarihindeki bu tip akınları "yağma ve talan" olarak nitelendirdiğini görüyoruz. Nitekim İbnu'l-Esîr, Zühre'nin Hire de gerçekleştirdiği küçük baskınları ve bu baskınlar esnasında elde edilenleri "yağma" malları olarak değerlendirmiştir.⁶⁶ Yine Buveyb vakasından sonra kaçan düşmanı takip eden Müslümanların, yol üzerinde Sabat'a varıncaya kadar baskınlar ve talanlar yaparak büyük gelirler elde ettiklerini İbnu'l-Esîr beyan etmektedir. Kutbe b. Katade'nin Busra'daki askerî faaliyetleri de "talan" olarak aktarılmıştır.⁶⁷

İkinci aşamada anlatılanlar muvacehesinde fethine karar verilen bir bölgenin fethini gerçekleştirmek için gerek halifelerin gerekse komutanların halka karşı bazı gelirleri teşvik unsuru olarak kullandıklarına şahit oluyoruz. Şam fetihlerini kararlaştıran Hz. Ebû Bekir, her tarafa mektuplar yazmış ve insanları cihada ve ganimete teşvik etmiştir. Belazûrî insanların bir kısmının sevap için bir kısmının da ganimet hevesiyle Hz. Ebû Bekir'in davetine iştirak ettiklerini belirtmektedir. Yine Hz. Ömer'in Irak'a gönderdiği Ebû Ubeyd yola çıkmış ve uğradığı her yerde Arapları cihada ve ganimet elde etmeye teşvik etmiştir.⁶⁸ Habib b. Mesleme, Patrik Ermanyakos'un Müslümanlara karşı büyük bir ordu topladığını haber alınca Hz. Osman'a durumu bildirmiş, o da Muaviye'ye bir mektup yazarak "Şam ile el-Cezire halklarından cihad ve ganimet isteyenleri Habib'e yardım için göndermesini" emretmiştir. Muaviye buraya iki bin asker göndermiş Habib de onları Kalikale'ye (Erzurum) yerleştirmiş ve kendilerine toprak vererek onları paralı muhafız göreviyle orada bırakmıştır.⁶⁹

Verdiğimiz örnekler genel olarak halka yapılan çağrılardır. Bu çağrılar sonuç vermediğinde halifeler halkın ileri gelenlerine de özel vaatlerde

⁶³ İbn- A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kufi (314), *el-Futûh*, (1.bs. Beyrut: Daru kutubi'l-ilmîyye, 1986), III, 353.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, II-416-417.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, II, 420.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, II-416.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, II, 407.

⁶⁸ Belâzûrî, s. 156; İbn-A'sem, I, 358-9.

⁶⁹ İbn A'sem, III, 282.

bulunabilmektedirler. Bunun en bariz örneği Hz. Ömer'de görülmektedir. O Irak'a sefer için karar verdiğinde halka çağrıda bulunmuş fakat kimse böyle bir sefere katılmak istememiştir. Ezd kabilesinden bir grup gelmiş lâkin onlar da Irak'tan başka yerlere gitmek istemiştir. Hz. Ömer, Irak üzerinde ısrar edince teklifi reddetmişlerdir. Hz. Ömer onları Kisra ailesinin zenginliğini elde etmek üzere teşvik etmiştir. Bundan sonra Becile kabilesi lideri Cerir b. Abdullah gelmiş, Hz. Ömer onlara da Irak'ı hedef göstermiştir. Onlar da ağır davranmışlardır; bunun üzerine Hz. Ömer Cerir'e: *"Irak'a gidersen sana ganimetin 5/1'inden sonra geriye kalanın 3/1'ini veririm"* diyerek onu ikna etmiştir.⁷⁰ Bir başka rivayette ise *4/1'in kabilesine verilmesi* şartıyla Cerir bu teklifi kabul etmiştir.⁷¹ Hz. Ömer, böyle bir teklifin yanlışlığını üç yıl sonra anlamış ve hem Cerir'den hem de kabilesinden savaş sonrası kendilerine verileni geri almıştır.⁷² Nihavend Savaşı evvelinde yine Hz. Ömer'in Numan b. Mukarrin'i Basra ve Kûfe ehlini savaşa çağırması karşılığında *savaştan sonra elde edilen ganimetlerin hepsinin kendisine ait olacağı* sözünü vermesi de ⁷³ burada zikredilebilir.

Hz. Osman da bu kabil vaatlerde bulunmuştur. İfrikiyye fethinin tamamlanması hususunda O, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'e elde edilecek ganimetin beşte birinin beşte birini (humusun humusu) vaat etmiştir ve fethin gerçekleşmesi sonrasında da vaadini yerine getirmiştir. Fakat bu durumdan haberdar olan halkın tepkisi üzerine verdiklerini tekrar geri almak durumunda kalmıştır.⁷⁴

Tüm bunların yanı sıra halifelerin bazı makamları da teşvik unsuru olarak kullandıkları görülmektedir. Hz. Ebû Bekir, Hire'ye Halid b. Velid'i ve İyad b. Ganm'ı farklı yönlerden göndermiş ve yarışmalarını istemiştir. Karşılığında ise *"kim önce Hire'ye ulaşırsa o oraya emir olacaktır"* sözünü vermiştir.⁷⁵ Yine Hz. Ebû Bekir, Sufyan b. Uyeyne'ye *"....Bu işi güzel yaparsan seni işinde bırakır ve daha büyük işler veririm, yapmazsan azlederim...."* diyerek makamında kalmasının, vereceği vazifeleri iyi yapmasına bağlı olduğunu söylemiş sonra da *"...Ganimetten çalmaktan uzak dur..."* tavsiyesinde bulunmuştur.⁷⁶ Hz. Osman, Abdullah b. Amir'i Basra'ya, Said b. el-As'ı Kufe'ye vali tayin ettikten sonra her ikisine de şunu yazmıştır: *"Hanginiz Horasan'a geçerse (سبق) oranın emiri olacaktır."*⁷⁷

⁷⁰ İbn A'sem, III, 362.

⁷¹ Belâzûrî, s. 361-2; İbnü'l-Esîr, II, 403.

⁷² Belâzûrî, s. 383; İbn A'sem, III, 382.

⁷³ Halife b. Hayyat, s. 148.

⁷⁴ Taberî, V, 252-3; İbnü'l-Esîr, III, 91-92;

⁷⁵ Taberî, IV, 163, 188.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, II, 370-1.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, III, 268; Ya'kûbî, II, 166.

Görüldüğü üzere bu dönemde belirli hedeflere varmak için maddî unsurların kullanıldığına şahit oluyoruz. Bu durum savaşların bitiminden sonra da devam etmiştir. Savaş sonrasında başarılı olanlara, halifelerin yahut da komutanların tasarrufuyla ekstra hediyeler ve mallar verildiği anlaşılmaktadır. Zaman zaman da ganimetten pay alabilmek için tartışmalar, kavgalar söz konusu olabilmektedir. Nitekim Kadisiye Savaşında gösterdikleri kahramanlık ve hamiyetperverlikten dolayı Sevad'ın dörtte biri Becile Kabilesi mensuplarına verilmiştir. Üç yıl boyunca buranın hasılatını onlar almıştır.⁷⁸ Medain fethinden sonra ganimetler paylaşılırken humustan, savaşta başarı gösterenlere, önemli hizmetlerde bulunanlara fazladan birtakım şeyler verilmiştir.⁷⁹

Tuster'in fethinde Ebû Musa el-Eşârî, başarılı birine ganimetten bir sehim ölçek fazla vermiştir.⁸⁰ Abdullah b. Sa'd Rumlara yapılan bir mücadelede Kıptilere şöyle seslenmiştir: *"Rumlardan öldürülen her kişi için üç dinar vadediyorum."* Bunun üzerine o gün Rumlardan takriben yedi yüz kişi öldürülmüştür.⁸¹ Batı Afrika'da Müslümanlara yardıma giden Abdullah b. Zubeyr, Bizanslı Komutan Georg'un başını getirene yüz bin dinar vadetmiştir.⁸² Rakam abartılı olmakla birlikte mali bir vadin olması önemlidir.

İfade edildiği üzere maddî unsurların fetihlerin seyrinde önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum fatihlerin zihninde fetih-ganimet bağlantısının güçlenmesine yol açmış olmalıdır. Akabinde bu bağıntıyı bozabilecek ya da ortadan kaldıracabilecek müdahaleler tartışmaların ve kavgaların çıkmasına sebep olmuştur. Hz. Ebû Bekir zamanında beytülmale gelen mallar halife tarafından eşit bir şekilde dağıtılmıştı. Fakat bazı Müslümanlar: *"Size gelen emvalin taksiminde, herkesi müsavi tutup, bu malları eşit olarak taksim eylediniz. Hâlbuki insanlar birbirlerine müsavi değildirlir. İçlerinde İslamiyet'te ilk olanlar, gazalarda hakkı geçmiş bulunanlar, fazilet bakımından üstünlüğü olanlar vardır. Taksimde faziletli olanları öne alıp tercih etmiş olsaydınız olmaz mıydı?"* demişlerdir. Hz. Ebû Bekir: *"İslâm dinindeki kudemleri, gazalarda geçen hakları ve fazilet yönünden üstünlükleri malumdur. Lâkin zikrettiğiniz hususiyet ve meziyetlerin sevab ve mükâfatı Cenâb-ı Hak tarafından verilecektir. Taksim olunan mallar ise medar-ı maişet kabilinden olup bunda eşitlik, imtiyazdan daha hayırlıdır"* cevabını vermiştir.

Hz. Ömer döneminde İslâm fütuhatının genişlemesiyle ganimet malları da çoğalmaya başlamıştı. Hz. Ömer fazilet ve meziyet sahibi olanları diğerlerine tercih etmiş, atıyyelerini buna göre yeniden düzenlemiştir.⁸³ Irak

⁷⁸ Ebû Yusuf, s. 126.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, II, 474-5.

⁸⁰ Ebû Yusuf, s. 405.

⁸¹ İbn A'sem, I, 356.

⁸² İbnü'l-Esîr, III-95-6.

⁸³ Ebû Yusuf, s. 145.

(Sevad) fethedilince kendi tasarrufuyla arazinin dağıtımını yapmamıştı. Bunun üzerine büyük tartışmalar meydana gelmiştir. Bilal b. Rabah ve Zubeyr b. Avvam, Hz. Ömer üzerinde baskı kurmaya çalışmışlar fakat halife kimseyi dinlememiş ve bu arazileri haraca bağlayarak sahiplerine bırakmıştır.⁸⁴ Bu kararı almasında etkili olan Hz. Ali'nin şu ifadesi önemlidir: *"kendi kendinizle mukatele ve mudarebe etmeyeceğinizi bilseydim Irak Sevad'ının aranızda taksim edilmesini isterdim"*⁸⁵ diyerek aslında taksim edilmemesinin gerisindeki amillerden birinin, elde edilenlerin taksiminden dolayı çıkacak kavga olduğunu izhar etmiştir. Bu kabil örnekleri artırmak mümkündür.

Bu örnekler, İslâm fetihlerini yalnızca ekonomik sebepler üzerine bina etmek için zikredilmemiştir. Esasen insan unsurunun olduğu her yerde mezkûr hadiseler olabilir. Ancak fark edilmesi gereken; İslâm fetihlerinde gerek bireysel planda gerekse üst düzeyde; insanî unsurların rolü olduğudur.

Sonuç

Dört Halife Dönemi fetihleri İslam Tarihinin en kapsamlı fetih hareketlerinin başlangıcını temsil eder. Bu fetihlerde Müslümanlar için "kutsal savaş" olarak nitelendirilebilecek dinî bir savaş anlayışı yoktur. Yani Müslüman fetihlerinde teolojik anlamda "dinî savaş" olgusu söz konusu değildir. Müslümanlar meşru gerekçelerle yapılabilecek her türlü Savaşı *"Allah yolunda savaş"* olarak görmüşlerdir. Müslümanlar saldıranlara karşı savunma yaparken veya kendilerine göre tehlikeli gördükleri bir hedefi yok etmeye karar verdikleri zaman bunu *"Allah yolunda cihad"* şeklinde tavsif etmişlerdir.

İslâm, göçebe, dağınık ve düzensiz bir hayat süren insanların organize olup bir araya gelebilmelerinin manevi aktörü olmuştur. Adil olmayı, zulmetmemeyi ilke olarak müntesiplerine öğretmiştir. Bu insanların yaptığı icraatlar da o nispette değerli olmuştur.

İslam'ın İlk dört halifesinin söz sahibi olduğu dönemde yaşanan fetihlerde, sosyal ve siyasî olgular da bir o kadar önemli olmuştur. Fetihlerin başarılı olması için bazen askerlerin bireysel dünyasına yönelik siyasî öğeler kullanılabilmiştir.

İktisadi faktörler, savaşların ayrılmaz bir unsuru mesabesinde. Her savaş sonucunda yoğun bir şekilde ele geçen mallar, esirler, topraklar; bazen beraberinde insani beklentileri harekete geçirmiştir. Bu durum karar verilen fetihlerin gereğini yerine getirmek isteyen halifelerce teşvik edici bir unsur olarak görülebilmıştır.

⁸⁴ Ebû Yusuf, s. 110,132.

⁸⁵ Ebû Yusuf, 134.

**Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülahazalar (Some Considerations
About the Background of the Conquests of the Four Caliphs)**

Bu dönem fetihleri, İslam'ın ilk müntesiplerinin gerçekleştirdiği ve o dönem şartlarında seçkin özellikleri olan savaşlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu savaşların seyrinde İslam, Müslümanları kendi ilkeleri muvacehesinde yönlendirmiş ve bu manüplasyonun tesiri uygulamalarda görülmüştür. Fakat her şeye rağmen insan unsuru, tabiatında var olan zaafaların tesiriyle mevcut fırsatları değerlendirme yoluna gitmiş ve neticede ortaya eleştirilebilecek manzaralar çıkmıştır. İşte Dört Halife Döneminde de bireysel ve toplumsal beklentiler o nisbette etkin ve insan davranışlarında belirleyici olmuştur.

Kaynakça

Acar, Cafer, "Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı", Ank. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

Ağırakça, Ahmet, Hz. Ebû Bekir Devri, *İslâm Tarihi*, 1. bs. İstanbul: Buruc Yay. 1998.

Akbaş, Mehmet, "Sûriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, cilt: 10, sayı: 2, s. 101-121

Apak, Adem, "Hz. Osman Dönemi Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: IX, sayı: 9, s. 437-446.

Arnold, T.W, *İntişari İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzer, 2.bs., Ankara: Akçağ Yayınları. 1982.

Azimli, Mehmet, "Hulefâ-İ Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat Ve Mûsikîsi Dergisi*, 2005, Cilt: II, Sayı: 6, S. 177-194.

Belâzurî, Ebi'l-Abbas Ahmed b.Yahya b. Cabir, *Futuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, 2. bs. Ankara T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.

Çağatay, Neşet, *İslâm Tarihi*, 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Çelebi, Ahmet, *Örnek Halifeler Dönemi*, çev. H. Fehmi Ulus, 1.bs. İstanbul: Seriyeye Kitapları, 1997.

Demircan, Adnan, *Raşid Halifeler*, 1.bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Demirci, Abdurrahman, "Hz. Ebu Bekir'in Fetih Anlayışı", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2014, Cilt: I, Sayı: 1, S. 5-31

Ebû Yusuf, Yakup b. İbrahim (182), *Kitabü'l-Harac*, çev. Muhammed Atallah, sđş. İsmail Karakaya, 1.bs., Ankara: Akçağ Yayınları, 1982.

Fayda, Mustafa, "Hz. Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), X, 104.

Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, 1.bs. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.

"İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi"
"Journal of the Human and Social Sciences Researches"
[itobiad]

ISSN: 2147-1185

- Haddurî, Macid, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, 1.bs. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1999.
- Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat* (240), thk. Ekrem Ziya Umerî, 2. bs. Riyad: Daru't-tayyibe, 1985.
- İbn- A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kufi (314), *el-Futûh*, 1.bs. Beyrut: Daru kutubi'l-ilmiiyye, 1986.
- İbn Abdi Rabih, Ahmet b. Muhammed el-Endelusi; *el-İkdu'l-Ferid.*, 2.bs. Beyrut:Daru'l-fikr, 1983.
- İbn Abdilhakem, Ebi'l-Kasım Abdurrahman b. Abdilhakem b. A'yün el-Kureşî, *Fütuhu Mısr ve Ahbaruha*, Thk. Muhammed Huceyî, 2.bs. Beyrut Daru'l-fikr, 1996.
- İbn Asakir, Ebûl-Kasım Ali b. Hasen (620), *Tarihu Medinet-i Dimeşk*, thk. S. Müneccid, 1.bs. Dimeşk: yy. ty.
- İbn Hıbban, Ebû Hatim Muhammed b.Hıbban İbn Ahmed et-Teminî el-Busti. (354), *es-Siretü'n-Nebeviyye Ve Ahbaru'l-Hulefa*, thk: Seyyid Aziz Bek, 1.bs. Beyrut: Müsssesetü Kutubi's-Sikafiiyye, 1991.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sad b.Müni Ez-Zühri (230), *et-Tabakatü'l-Kübra*, 2. bs. Beyrut: Darü't-türasi'l-Arabî, ty.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzettin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed Eş-Şeyban el-Cezerî (630) *El-Kamil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, 1.bs. İstanbul: Bahar Yayınları, 1989.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî (597) *el-Muntazam fi Tevahihi'l-muluk ve'l-ümem*, thk. Süheyl Zekkar, 2.bs. Beyrut: Daru'l-fikr, 1995.
- Kapar, M. Ali, "*Eyyamu'l-Arap*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), XII, 14.
- Kaşif, Seyyide İsmail, *İslâm Tarihinin Kaynakları Ve Araştırma Metodları*, çev. M.Şeker, R.Savaş, R.Şimşek. 1.bs. İzmir: İl-Vak Yayınları, 1997.
- Keeagan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Fusun Doruker, 1.bs. İstanbul: Sabah Kitapları, 1995.
- Kelpetin, Mahmut "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *Ekev Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, 2010, Cilt: Xiv, Sayı: 43, S. 267-288.
- L.M., "Savaş", *Meydan Larousse*, İstanbul 1963, XII, 41.
- Muir, William, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, 1.bs. London, 1898.
- Öz, Şaban, *İslam Tarihi*, 2.bs. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2013.

**Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazalar (Some Considerations
About the Background of the Conquests of the Four Caliphs)**

Özdemir, Mehmet, "Fetih-Tebliğ İlişkisi", *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, s. 89-96.

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, 3.bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Öztürk, Murat, "Zâtüssavârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 44, 152-3.

Taberî, Ebû Ca'fer (307), *Tarihu'l-Ümem Ve'l-Muluk*, 1.bs. Beyrut: Daru'l-fikr, 1987.

Töre Sivrioğlu, Ulaş, "İlk İslâm Fetihleri Ve Sâsâni Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları*, 2015, Cilt: X, Sayı: 9, S. 389-428.

Watt.W Montgomery, *İslâm Avrupa'da*, çev. Hulusi Yavuz. 1.bs. İstanbul, MÜİF Yayınları, 1989.

Yakubî, Ahmed b.Ebi Yakup b.Cafer b. Vehb b. Vazih el-Katibî el-Abbasî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, 2.bs. Beyrut: Daru sadır, 1995.

Yaman, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, 1.bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Ecnadeyn" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), X, 385.

Yılmaz, Saim, *Anadolu'da Abbasi-Bizans Mücadelesi*, 1. Bs. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2015.

Yüksel, Ahmet Turan, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, Sayı: 6, S. 169-196.

